

самостійний, заможний селянин, стійкий представник землі” [Цит. за: 13, 40-41]. Таким чином, майбутній реформатор не один рік присвятив вивченню селянського питання, а тому закиди С.Ю. Вітте на адресу П.А. Столипіна щодо запозичення ним проекту аграрної реформи [10, 601], є безпідставними.

Розкриваючи мету урядової реформи у промові в Державній думі від 10 травня 1907 року, прем'єр-міністр говорив: „Уряд бажає підняти селянське землеволодіння, він бажає бачити селянина багатим, заможним, так як де добробут, там, звичайно, й освіта, там і справжня свобода. Потрібно дати йому (селянину – авт.) можливість закріпити за собою плоди своєї праці і передати їх у невід'ємну власність. Хай ця власність буде спільною там, де община ще не віджила, хай вона буде подвірна там, де община ще нежиттєздатна, але хай вона буде міцна, хай вона буде спадкова” [14, 16-17].

Можна виявити і суттєву відмінність у поглядах двох реформаторів. На відміну від С.Ю. Вітте П.А. Столипін не відкидав варіант можливого співіснування поряд із общиною індивідуального селянина-власника, наголошуючи перш за все на зміцненні селянського землеволодіння, а звідси – руйнація общини не була пріоритетною метою його політики.

Отже, за задумом П. Столипіна, селянам надавалось право вибору: або залишатися в общині, або ж вийти з неї. При цьому селянин міг залишитися жити на старому місці. Його землі назавжди без будь-яких переділів зводились у цільний наділ (відруб). Він міг виїхати на нове місце проживання – хутір [6, 4].

Уряд П. Столипіна уповноважив Державний селянський банк скуповувати поміщицькі землі й передавати їх селянам на вигідних умовах. Пропонувався багаторічний кредит, що доходив до 90 % вартості землі при досить низькому відсотку (4,5 %, враховуючи погашення). У 1912 році Селянський банк видав позики на 1 млрд 168 млн крб, коли у 1901 році, під час перебування на посаді міністра фінансів С.Ю. Вітте, таких позик було видано на суму лише 222 млн крб (майже на 600 % менше) [15, 11-12]. Це пояснюється тим, що С.Ю. Вітте був перш за все промисловцем, фінансистом і саме розвитку цих галузей економіки надавав вирішального значення, а аграрна реформа була лише елементом його системи. Навпаки, для П.А. Столипіна аграрне питання було об'єктом і предметом діяльності протягом майже всього життя.

Столипінська аграрна реформа передбачала також переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії, відповідні заходи для полегшення цього процесу: селяни, які переселялися, звільнялися від сплати недоздач; на 5 років вони звільнялися від казенних та земських податків; на 3 роки відстрочувалося відбування військової повинності [16, 7]. Реформа збільшила масштаби переселення з українських земель. Протягом 1906–1912 років виїхало близько 1 млн осіб, тоді як у 1896–1906 роках – біля 0,6 млн чоловік [4, 275-278].

Отже, підсумовуючи все сказане потрібно зазначити, що як С.Ю.Вітте, так і П.А.Столипін відіграли надзвичайно важливу роль у формуванні соціально-економічної думки в Росії кінця ХІХ – на початку ХХ ст. й зміні суспільної свідомості правлячих кіл того часу. Їхні погляди на вирішення селянського

питання часто збігалися, мали спільні риси, але все ж таки селянська політика С.Ю. Вітте не була пріоритетною в його діяльності. Більшпослідовний, системний підхід до вирішення аграрної проблеми дозволили П. Столипіну почати реформу, яка ліквідовувала феодально-кріпосницькі пережитки й виводила Росію на якісно новий рівень економічного розвитку.

1. Зырянов П.Н. Спаситель русской деревни? // Диалог. – 1990. – №12.
2. Фурсенко А.А. С.Ю. Витте и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX века // Новая и новейшая история. – 1999. – №6.
3. Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (мифы и реальность) // История СССР. – 1991. – №2.
4. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. та ін. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посібник для вузів. – К.: Генеза, 1994.
5. Сироткин В.Г. Великие реформаторы России. – М.: Знание, 1991.
6. Сироткин В. Трагедия Стрльпина // Аргументы и факты. – 1991. – №44.
7. Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. С.Ю. Витте и его время. – С.Пб., 1999.
8. Корелин А.П. С.Ю. Витте // Россия на рубеже веков. – М., 1991.
9. Ананьич Б.В. С.Ю. Витте и П.А. Столыпин – российские реформаторы XX ст. // Звезда. – 1995. – №6.
10. С.Ю. Витте Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. – М.: Мысль, 1991.
11. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина // Вопросы истории. – 1993. – №4.
12. Бородин А.П. Объединенное дворянство и реформа // Вопросы истории. – №9.
13. Корновенко С.В. Столыпинська аграрна реформа // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: 36. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22-23 квітня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003.
14. Петр Столыпин: скромный, но верный путь (Из речи об устройстве быта крестьян и о праве собственности, произнесенной в Государственной думе 10 мая 1907 года) // Родина. – 1990. – №11.
15. Бразоль Б.Л. Царствование Николая II 1894–1917 гг. в цифрах и фактах. – Минск: „Польмя”, 1991.
16. Игнатова Л. Ринкові відносини в Україні в період століпінської реформи на початку ХХ ст. // Історія України. – 2000. – №4.

Б.В. Малиновський

ПАУЛЬ РОРБАХ, СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА І ПРИЧИНИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Пауль Рорбах (1869–1956 рр.) – один із найвідоміших та найвпливовіших німецьких публіцистів свого часу. Його погляди на роль та місце Німеччини, Росії та України у системі міжнародних відносин висвітлено у роботах В. Могка, Х. Бібера, Г.К. Мейера, П. Боровського та К.Н. Цимбаєва [1-6]. У дослідженнях П. Боровського підкреслено важливість для П. Рорбаха питання про аграрну

реформу в Росії і Україні [3, 443; 7, 41]. Разом з тим доцільно окремо проаналізувати думки П. Рорбаха з цього приводу як складову його концепції в цілому, що і є метою цієї статті. Така спроба дає додаткову інформацію про ідеї і настрої, які визначали ставлення до України і Росії німецького суспільства та політичного керівництва Німеччини напередодні й під час Першої світової війни, а також звертає увагу на зовнішньополітичний аспект столипінської аграрної реформи, яку зазвичай аналізують лише у контексті внутрішніх справ Російської імперії. Об'єкт вивчення – спадщина П. Рорбаха, предмет – його погляди на Німеччину, Росію та Столипінську аграрну реформу.

В основу концепції П. Рорбаха, яка відображена у роботах 1913–1918 рр., покладена теза, що Росія – джерело воєнної загрози для Європи і всього світу. У довоєнних (до 1914 р.) статтях він застерігав, що імперія Романових готує напад на Туреччину та Австро-Угорщину, а відтак – і на Німеччину, оскільки вона не залишить своїх партнерів по коаліції без допомоги. Початок Світової війни П. Рорбах вважав результатом змови Англії, Франції та Росії проти Німеччини; ініціатором „змови” була Англія, але Росія і без сторонніх підбурювань прагнула війни, щоб мати змогу закріпитися на Балканах і у зоні проток [3, 439–440].

Загроза агресії з боку Росії, за П. Рорбахом, була тим більшою, що вона як імперська держава просто не могла відмовитися від політики загарбвань. У цьому переконував аналіз її історії. У XVII ст. доволі слабке Московське царство спромоглося приєднати до себе Україну і, завдяки її надзвичайно багатим ресурсам, різко посилює свій військовий потенціал, який у свою чергу протягом XVIII–XIX ст. використало для підкорення Прибалтики, Фінляндії, Бессарабії, Кавказу та Середньої Азії. Отримавши ресурси цих країн, Росія збільшила свою могутність і, відповідно, відчувала себе спроможною на подальші завоювання. При цьому ескалації можливостей відповідала ескалація потреб. До безперервного розширення власної території Росію штовхало, власне, саме це розширення – територіальні придбання давали Росії не лише нові потужності, але і нові проблеми, насамперед національні. Щоб забезпечити внутрішню єдність, етнічно різномірній імперії були потрібні зовнішні тріумфи, ціною яких знову ж таки ставала поява нових ускладнень. Отже, робив висновок П. Рорбах, характер російської держави прирікав її на невпинне здійснення експансії, без завоювань Росія не могла залишатися собою.

З цього випливало, що розширення Росії буде тривати доти, доки не охопить увесь світ. „Великоросійський панславизм”, на думку П. Рорбаха, був ні чим іншим, як прагненням до світового панування. Російська імперія буде намагатися встановити свій контроль над Тихим та Індійським океанами, захопити північну частину Скандинавії, щоб мати вихід до Атлантичного океану, отримати доступ до Егейського та Адріатичного морів, відібрати у Англії Індію [8, 2].

Німеччина, за П. Рорбахом, була для росіян найнебезпечнішим ворогом, оскільки її могутність заважала царю підкорити її саму й інші європейські країни. Дати відсіч зазіханню з боку Росії, припинити нарешті російський „Drang nach Syden” – ось у чому, за переконанням П. Рорбаха, полягала історична місія

Німеччини, що мала бути здійснена в інтересах європейської цивілізації, європейської демократії і культури. Боротьба з поневолювачем включала компроміси. Протягом усієї війни 1914–1918 рр. П. Рорбах послідовно вимагав зосередити військові зусилля Центральних держав на Сході, позбавивши уваги Західний фронт, критикував ідею укладання миру з Росією на умовах збереження довоєнного стану або незначних територіальних поступок з її боку [3, 440; 11, 19].

П. Рорбах бачив лише один спосіб зупинити просування „ведмідєподобного” („bdrestarken”) агресора – повернути Росію до кордонів початку XVII століття. Щоб світ почувався у безпеці, Російська імперія мала втратити Польщу, Прибалтику (із західною частиною Білорусі), Фінляндію [8, 5].

Особливого значення П. Рорбах надавав Україні. Саме її входження до складу Росії змінило характер цієї держави. Володіння Україною живило міць Росії, примушувало її продовжувати загарбання. Щоб забезпечити збут свого збіжжя (яке було зібрано переважно в Україні), Росія мусила контролювати протоки, для чого вона, в свою чергу, мала захопити Балкани і Малу Азію, і так до найвіддаленіших від Росії країн світу. Позбувшись України, переконував П. Рорбах, Росія втратить як засоби експансії, так і стимули до неї [8, 3].

Україна, на думку П. Рорбаха, мала все потрібне для самостійного державного буття. Українці – не локальний різновид росіян, а окрема нація з власною мовою, культурою, історією. Україна, власне, і є Росія, спадкоємниця середньовічної Русі, слов'янська країна. Її приборкання дозволило „татарській Москві” (das tatarische Moskau) перетворитися на Росію і претендувати на світове лідерство [3, 442–443]. „Слід також зважити, що на території України зосереджена найбільша кількість заліза і вугілля в Росії, що і Кавказ з його нафтовими і мінеральними багатствами географічно і політично входить до сфери не московської, а української держави, що в Україні знаходиться більша частина чорноземної смуги Росії, що вона виробляє більшу частину російської пшениці, майже весь цукровий буряк і тютюн” [8, 4]. Отже, українська держава економічно буде цілком здатна існувати окремо від інших держав. Що ж до закидів, начебто український самостійницький рух – це полководці без солдат, то цими застереженнями, запевняв П. Рорбах, можна знехтувати. „Справа зовсім не в тому, чи переймаються вже зараз усі 30–35 мільйонів українців закликами до відділення від Москви, а в тому, що якщо Україна буде відділена від Москви, в ній якщо не зараз, то у найближчому майбутньому слід чекати розвитку самостійного і могутнього в національному, економічному і політичному відношеннях українського народу, який щодалі, то більше буде віддалятися від російського народу” [8, 4]. Допомогти Україні віддалитися від Росії, за П. Рорбахом, мала Німеччина.

Зацікавленість Німеччини у розвитку держав, яким вона протегує, не має бути безкорисливою. В одній зі своїх статей, виданих на початку 1900-х рр., П. Рорбах обстоює думку про те, що для Німеччини не обов'язково прагнути приєднання до своїх володінь нових колоній. Досить підкорити ті чи інші країни політичному впливу Німеччини, забезпечити право робити інвестиції та експлуатувати ресурси, право

розселення у цих країнах німецьких колоністів. Відповідно, для Німеччини доречно турбуватися про недоторканність та політичну цілісність цих держав [9, 61].

Аграрну реформу П.А. Столипіна П. Рорбах оцінював дуже високо, порівнював з реформами Олександра II. Перетворення селян на власників давало Росії дуже значні переваги. По-перше, реформа зміцнювала господарство Росії: „З проведенням до кінця аграрної реформи російська промисловість отримає внутрішній ринок, якого до того у належному вигляді вона не мала”. По-друге, селянство нарешті мало навчитись ототожнювати власні інтереси з державними. До початку реформи селяни ставилися до держави як до здирника, віддавали уряду податки і новобранців, не чекаючи у відповідь нічого доброго. Тепер держава надавала право власності й виступала гарантом його збереження, а селяни мали дуже вагомий мотив її підтримувати. Таким чином, в особі селянина російській „панславизм” отримував потужну опору і міг тепер вдатися до втілення своїх загарбницьких планів [8, 4]. Аграрна реформа в Росії – поворотна подія в історії світу. Якщо європейські уряди не зрозуміють це, європейська культура може зникнути. Доки реформа не досягла своєї мети, Росія вразлива, „захисники Європи” не повинні зволікати з нанесенням упереджувального удару.

Стабілізуюча роль заходів, спрямованих на створення міцного селянського господарства, за переконанням П. Рорбаха, мала бути усвідомлена керівництвом незалежної України. За даними П. Боровського, П. Рорбах був єдиним з німецьких публіцистів, хто наголошував на важливості вирішення аграрного питання для створення української національної держави [7, 4]. У 1915 р. Рорбах пропонував уряду Німеччини за допомогою українців-військовополонених проголосити розподіл неселянської землі між українськими селянами, щоб відвернути їхні симпатії від Росії [3, 443-444]. На початку травня 1918 р. П. Рорбах за ініціативою німецьких дипломатів відвідав Київ. Він мав на меті як експерт оцінити стан справ в Україні, розробити рекомендації для німецького уряду і водночас налагодити контакти з українськими політичними колами. Грунтуючись на своїх враженнях, П. Рорбах радив прискорити проведення задекларованої урядом П. Скоропадського аграрної реформи. За розрахунками П. Рорбаха, селянське господарство в Україні потребувало не менше 6 десятин орної землі [7, 87, 121].

Крім Пауля Рорбаха, плани послаблення Росії в інтересах Німеччини і створення окремої української держави до і під час Першої світової війни пропагували інші відомі журналісти та науковці [10, 179-216]. Ці ж ідеї містили меморандуми керівників німецької промисловості, подані на розгляд урядовців [11, 17-18]. Крім аграрної реформи Столипіна, якою лякав уряд і суспільство Німеччини П. Рорбах, інші автори виділили ще декілька складових „загрози зі Сходу”: зростання населення Росії, надання Францією величезних кредитів, розширення транспортної мережі, зміцнення фінансів, ефективна програма переозброєння [12, 64-65]. Запропоновані аналітиками аргументи були враховані урядом Німеччини і відіграли свою роль у зростанні напруженості між цією державою і Росією, що зрештою призвело до війни між ними. Отже, намагаючись зобразити

аграрну реформу як елемент загрози з боку Росії, яка потребує від Німеччини відповідного реагування, Пауль Рорбах в свою чергу посприяв тому, щоб реформа дійсно набула такого значення.

1. Mogk W. Paul Rohrbach und das „Grossere Deutschland” *Etnischer Imperialismus im wilhelminischen Zeitalter. Ein Beitrag zur Geschichte des Kulturprotestantismus.* – Muenchen, 1972.
2. Bieber H. Paul Rohrbach – ein konservativer Publizist und Kritiker der Weimarer Republik // *Dortmunder Beitrage zur Zeitungsforschung* 16. – Muenchen – Pullach, Berlin, 1972.
3. Borowsky P. Paul Rohrbach und die Ukraine. Ein Beitrag zum Kontinuitaetsnproblem // *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts.* – Duesseldorf, 1973.
4. Meyer H.C. Rohrbach and his Osteuropa // *The Russian Review.* – 1942. – № 2.
5. Meyer H.C. Germans in the Ukraine, 1918. Excerpt from unpublished letters // *American Slavic and East European Review.* – 1950. – № 9.
6. Цимбаев К.Н. „Великая Германия” Пауля Рорбаха // *Вестник МГУ. Серия 8. История.* – 1998. – № 5.
7. Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918, unter besonderer Beruecksichtigung der Wirtschaftsfragen. – Hamburg; Luebeck, 1970.
8. Левин И.О. Германский империалист о будущем России // *Русская мысль.* – 1916. – № 7.
9. Савицкий П. Борьба за империю. Империализм в политике и экономике // *Русская мысль.* – 1915. – № 2.
10. Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte deutsch – ukrainischer Beziehungen. – Muenchen, 1994.
11. Ремер К., Бах П. Політика німецького імперіалізму щодо України в Першій світовій війні // *Український історичний журнал.* – 1968. – № 8.
12. Уткин А.И. Первая мировая война. – М., 2001.

В.В. Сокирська

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА УМАНЩИНІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ Г.Ю. ХРАБАНА

Одним з маловивчених питань є земельна політика царського уряду в Україні як реакція на революційні події 1905–1907 рр. Безперечно дослідники зверталися до аналізу окремих питань теми. Не залишилися поза увагою ця тема і в науковому доробку історика Храбана, краєзнавця Уманщини Григорія Юхимовича Храбана.

Державний архів Черкаської області впродовж багатьох років займається комплектуванням особистих фондів відомих людей Черкаського краю. Надзвичайно цікавим і багатим джерельним матеріалом є фонд Г.Ю. Храбана. Державним архівом Черкаської області було опубліковано збірник статей до 100-річчя від дня народження дослідника. Матеріали його особистого архіву також представлені в архіві Інституту археології НАН України. Однак ще й досі вагомість наукової спадщини уманського краєзнавця не поцінована належним чином.

Мета публікації полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних фондів і опублікованих матеріалів